

BARTÓK ÉS A SZÉKELYEK

Akár jelképnek is elfogadhatjuk, hogy a *Magyar képeket az Este a székelyeknél* nyitja meg. A népzene-től ihletett alkotásmódnak ez a páratlan szépségű példája valóban méltó jelképe lehetne a megszülető új magyar zeneművészetnek, de egyúttal annak is, hogy mily ellenállhatatlan vonzalommal fordult a kor alkotója a nagy felfedezés: a magyar népzene ősi jellegzetességeit a legépebben megőrző székely népzene felé.

Mielőtt magát Bartókot és Kodályt idézném, szűkségesnek érzem számokkal is szemléltetni és igazolni a székely népzene súlyát a magyar népzene-kutatásnak (az első világháborútól derékba tört) első nagy korszakában. Mi sem könnyebb, hiszen a korszak eredményeinek a felmérését maga Bartók végezte el, csak a székely részt kell elkülöníteni. Az 1928. évi prágai nemzetközi népművészeti kongresszuson tartott előadása és jelentése szerint: 1918 őszéig körülbelül 8000 magyar, 3500 román, 2800 szlovák és 150 egyéb nemzetiségektől származó dallamot gyűjtöttek, 1472 fonográfhengeren magyar, 1194-en román, 411-en szlovák felvételekkel (Bartók: *Összegyűjtött írásai* I. Közreadja: Szöllősy András. 1967. 351). A magyar anyagról *A magyar népdal* (1924) című művének I. függelékében található részletes kimutatás. A táblázatokból kiszámítható, hogy a 332 érintett helység közül 101 erdélyi (történelmi erdélyi) s ebből 87 székelyföldi (26, illetve 86%). A 7814 dallam közül 1968 erdélyi, ebből 1736 székely (22, illetve 88%). Megoszlásuk: Csík 834, Udvarhely 386, Maros-Torda 266, Bukovina 221, Brassó 18, Háromszék 11, összesen 1736; Kolozs 177, Szilágy 34, Torda-Aranyos 17, Szolnok-Doboka 2, Hunyad 2, összesen 232. Az arány még nagyobb az egykori kiadványokban, ami a Székelyföldön gyűjtött anyag minőségét igazolja. Bartók és Kodály *Népdalok* (1923) című kötetében a 150 erdélyi népdal közül 142 székely (94%). Bartók általános példatárában a 349 közül 93 erdélyi (26%), ebből 79 székely (22, illetve 84%), viszont az A osztályban (régí stílus) 84-ből 34 erdélyi (40%), ebből 29 székely (34, illetve 85%). Az említett kötet 1921-ben írt *Előjáró beszédében* Bartók és Kodály így összegez: „Erdély, mint nyelvi, népköltészeti és népművészeti régiségeink kincsháza, régtől fogva első helyen áll. Hogy népzene tekintetében is gazdagabb, eredetibb... csak az utóbbi évtizedek gyűjtő munkája mutatta meg... Ez a stílus ma... már jórészt a székelységre és... a Szilágyságra, Kalotaszegre szorult... Teljes épségében megőrizték Bukovinában...” (Ez az összkép azóta némileg módosult a kutatás fokozottabb kiegyenlítődése folytán, de a minősítés lényege ma is érvényes.)

Maga Bartók már a kezdet kezdetén felfigyelt a székely dallamokra. Mint Kodály beszéli, kibédi származású székely alkalmazottjuk, Dósa Lidi féldallama sejtette meg vele a székely zene különösségét. Bartók korán felismerte, „hogy a tévesen népdaloknak ismert magyar dallamok — amelyek a valóságban többé-kevésbé triviális népies műdalok — kevés érdekességet nyújtanak“ (*Önéletrajz*), s ebben a kibédi dallamok is segítettek. Ezek is érlelték benne nagy tervét: az igazi népzene ösz-

szegyjűtését, megismerését és megkülönböztetését „jó magyarjaink... megszokott cigányos slendriánjá“-tól, „amelytől minden művelt külföldi világgá fut“ (1904-ben húgának írott leveléből. Lásd Ujfalussy József: *Bartók Béla* I. 1965. 87—88). Rendkívül alapos előkészületek, így Kodály gyűjtéseinek és módszerének tanulmányozása után Bartók első ízben 1906-ban végzett szélesebb körű gyűjtést. A következő év nyarán azonban már Erdélyben találjuk. „Erdély nem hagyta nyugodni — írja Kodály. — Ösztöndíjat kért és kapott (1600 koronát) a »székely népzene tanulmányozására«, s 1907 nyarán elindult Csík megyébe.“

Sokszor idézik, s méltán, Bartók vallomását: „Életem legboldogabb napjai azok voltak, melyeket falvakban, parasztok között töltöttem“ (*Magyar népzene és új magyar zene*. 1928. L. Bartók: *Osszegyűjtött írásai*, 918). Hogy ez mennyire nem valamilyen fellobbanás túlzása, igazolja egy jóval későbbi megnyilatkozása is: „... az az idő, amit (népdalgyűjtéssel) ... töltöttem, életem legszebb része: és ezt nem adnám oda semmi másért sem“ (*Népdalkutatás Kelet-Európában*, 1943. i.m. 604). Ez így kiragadva valósággal idillnek tűnhetne, ha nem vennők figyelembe, mi előzi meg e vallomásokat: „Nehéz elképzelni, milyen rengeteg munkával, erőfeszítéssel járt ez a gyűjtés.“ A csíki és a gyergyói is. 1907. július 30-án írja Csikkarcfalváról Freund Etelkának: „Hihetetlenül sok fáradságban és kínlódásban... van részem, amilyenre nem is számítottam.“ Augusztus 16-án Geyer Stefihez küldött *Gyergyó-kilyénfalvi párbeszéd* című — színpadra kívánczó — jelenete a népdalgyűjtői türelem és küszködés rendkívül hatásos dramatizálása: humoros-keserves huzavona „az utas“ és a vonakodó vagy folyvást csak múdalokkal előhozakodó „parasztasszony“ között. Bartók a hosszú jelenetet kottákkal „életesítette“. S a jelenet után mintegy epilógusként: „Da capo al fine reggeltől estig, hétfőtől vasárnapig! Ezt nem lehet tovább kibírni. Képtelenség! Kitartás, állhatatosság, türelem — pokolba veletek — én meg megyek haza. 6 hétnél tovább ezt a színjátékot nem lehet folytatni. Még álmomba is ennek a töredékeit hallom: »Jézus tartsa meg --- Honn van-e --- Elmene kaszálni... Kerek ez az erdő, nem fér a zsebembe«. Borzalom! Isten veled Gyergyó magas fensíkja, húsvétig nem látlak. Karácsonyig csizmát nem viselek, konzervet nem látok. Gyergyószentmiklósi kártyáját Tekerőpatakon kaptam meg. Visszafelé benézek a Sztodomokosi postára...“ (*Bartók Béla levelei*, 1951. 65—70). De másnap, augusztus 17-én már ezt írja: „Elég különös felfedezést tettem a népdalgyűjtés közben. Megtaláltam a székely dallamtípusokat, a miről nem hittem, hogy léteznek“ (Freund Etelkához, i.m. 70). Megtalálta: Gyergyóban a *Kádár Kata*, a *Molnár Anna*, *A három árva* változatait, helyi balladákat, az azóta közismertté vált *Virágos kenderemet*; Felcsíkban *A nagy hegyi tolvajt*, a *Ha kiindulsz Erdély felől...*, a *Kemény kősziklának könnyebb meghasadni...* kezdetűeket, a pentaton + fríg *Azt akartam én megtudni-t* — összesen 325 dallamból álló páratlanul értékes anyagot. Híradását kiegészíthetjük ezúttal is a Kodályéval: „Oly tömeg öt-fokú dallammal jött vissza, hogy a magam egyidejű északi leleteivel egybevetve egyszeriben világos lett ennek az addig észre sem vett hangsornak alapvető fontossága“ (Ujfalussy, 97).

Az első tudományos népzenei közlése is székely anyag: *Székely népballadák* (*Ethnographia*, 1908). S „Erdély mindvégig kimeríthetetlen kin-

cesebányának bizonyult“ (Ujfalussy). 1909-ben újra itt találjuk, csak immár román gyűjtőúton, de Ákosfalván székely népdalokat gyűjt. Újabb nagyobb szabású székely gyűjtésre 1914 tavaszán került sor Közép- és Felsőnyáradmentén. Az időpontot első felesége egyik, Marosvásárhelyről, 1914. április 4-én keltezett leveléből tudjuk meg: „... Mi most férjemmel 2 hétre lerándultunk ide Maros-Tordába... — s mindketten népdalokat gyűjtünk; férjem ezúttal magyarokhoz megy, kissé beljebb...“ (Busiția Jánosnak, *Bartók-breviárium*, 1958. 149). Április 7-én azonban a Görgényszentimréhez közeli Felsőrépáról ír Bartók. Feltehető, hogy erről a vidékről ment át a Nyáradmentére. Az eredmény: 156 dallam, s ami fokozza jelentőségüket, köztük igen sok a hangszeres (főként furulya-) felvétel. Itt, Székelyvajában gyűjtötte egyik ősi ereszkedő jellegű dór-hangsorú dallamunk páratlanul szép ornamentikájú változatát is, az *Édes anyám be szépen felneveltél*... kezdetűt. 1916-ban Marosvásárhelyt gyűjtött.

Íme, székelyföldi gyűjtéseinek táblázata (Bartók nyomán, csak át csoportosítva és a C alosztályait összevonva):

		A	B	C	Egyéb*	
1904—	Kibéd	—	12	12	—	= 24
—1906	(nem helyszíni gyűjtés)	—	2	3	—	= 5
1907	Csíkszentmihály	—	2	3	—	= 5
	Vacsárcsi	14	30	30	1	= 75
	Csíkrákos	8	9	24	2	= 43
	Csíkkarcfalva	10	3	8	1	= 22
	Csíkszenttamás	9	3	15	2	= 29
	Csikjénőfalva	7	5	18	—	= 30
	Tekerőpatak	7	5	17	5	= 34
	Kilyénfalva	4	3	4	—	= 11
	Gyergyóújfalu	16	7	22	4	= 49
	Gyergyócsomafalva	5	1	20	1	= 27
1909	Ákosfalva	1	8	5	1	= 15
1914	Nyáradremete	5	4	16	12	= 37
	Nyáradkőszvényes	7	—	9	12	= 28
	Jobbágytelke	6	14	17	3	= 40
	Ehed	4	1	8	6	= 19
	Székelyvaja	6	—	11	3	= 20
	Kisgörgény	2	—	9	1	= 12
1916	Marosvásárhely					
	(környékbeli katonáktól)	1	41	11	—	= 53
		112	148	259	54	= 573

* Nagy része hangszeres népzene

Szegő Júlia *Bartók Béla, a népdalkutató* (Bukarest, 1956) című könyve felsorolásában szerepel Csíkgöröcsfalva is, viszont hiányzik belőle Kilyénfalva. Valójában több helyütt és többet gyűjtött. A táblázatból kimaradt például Székelyhodos, holott a *Népdalokban* két hodosi gyűjtése is szerepel (52, 82). Táblázata szerint Csíkcsobotfalván és Csíkmenaságon csak Lajtha László gyűjtött. Zsögön Zoltán viszont Bartókhoz fűzi két érdekes itteni emléket (Domokos Pál Péter: *Találkozásom Bartók Bélával. Muzsika*, 1965. 9).

Hogy Bartók népzene gyűjtésében — e kiegészítésektől függetlenül is — milyen súlyt képvisel a székely anyag, szintén számokkal érzékeltem. Bartók 78 helységben gyűjtött magyar népzene, ebből 24 erdélyi

BARTÓK BÉLA ROMÁN GYŰJTÉSEI

A MAROS FELSŐ FOLYÁSÁNAK
TÉRSÉGÉBEN *

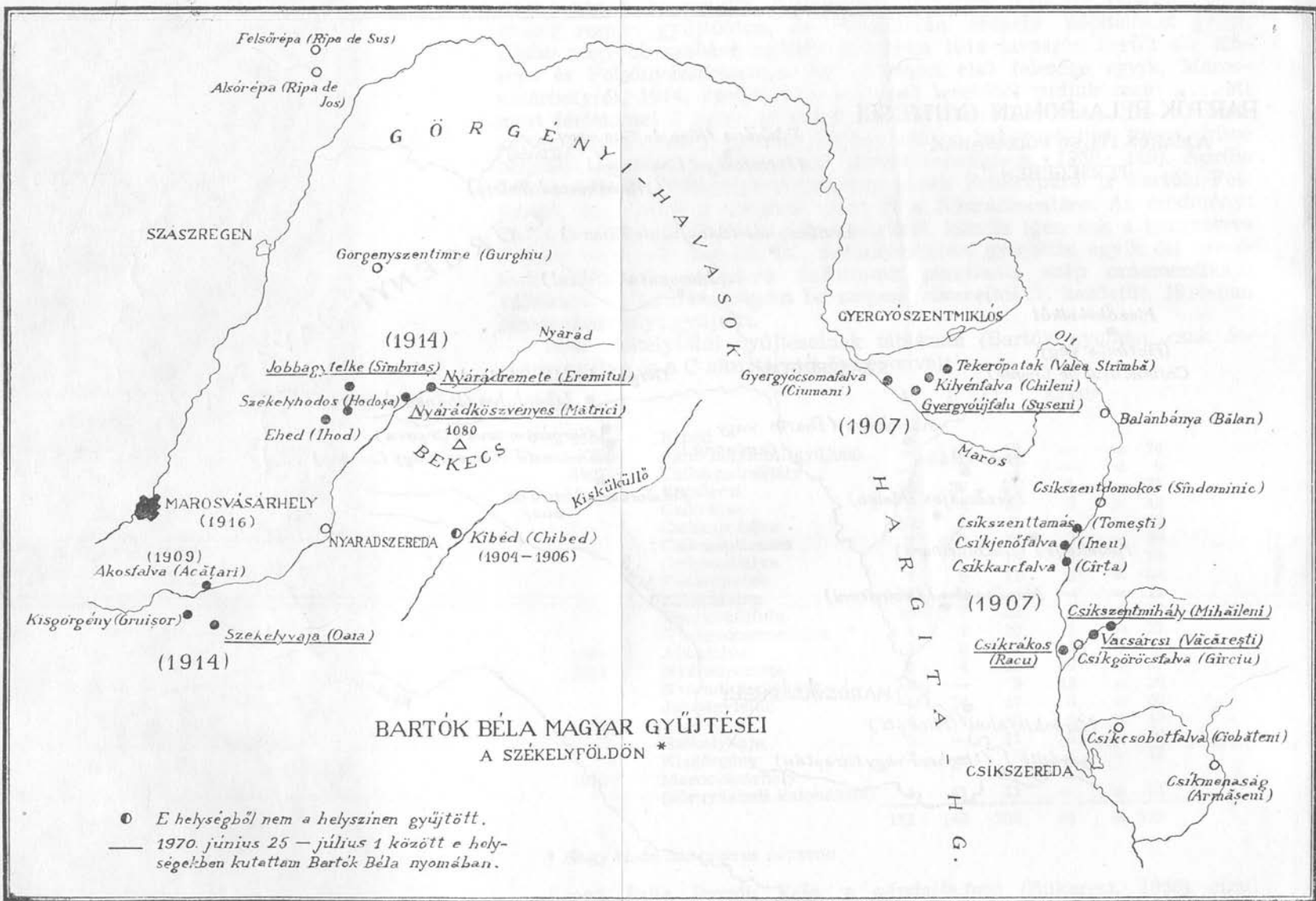

A térkép Tiberiu Alexandru Béla Bartók *despre folclorul românesc* (Bucuresti, 1958) című könyve függelékének (*Localitățile din care Béla Bartók a cules muzică populară românească*) helynév-jegyzéke alapján készült. A jegyzéket maga Tiberiu Alexandru sem tekintette lezártnak, mivel nem volt módjában Bartók minden kiadatlan kéziratát áttanulmányoznia, az előzőleg megjelent jegyzékeknel azonban teljesebb és megbízhatóbb.

E térségben Tiberiu Alexandru három olyan helységnevet is átvett az előző jegyzékekből, amelyeket konkrét népzenei gyűjtéssel nem tudott igazolni. Ezeket — mint fenntartással kezelendőket — külön meg-

jelölte. Kettőt (*Marosliget*, *Maroskövesd*) mi is megkérdőjeleztünk, a harmadikat (*Ehed*) viszont kihagytuk, mivel e faluból Bartók magyar gyűjtése ismeretes.

Végül helyreigazítottunk egy téves helymegjelölést. *Micești* nevű helység az országban sok van, de amelyiknek — Tiberiu Alexandru jegyzéke szerint is — *Maroskiszfalud* a magyar megfelelője (régii román népi nevén: *Chișfalud*), csak egy: Marosvásárhely közelében. Tiberiu Alexandru közigazgatási fekvéséről Torda rajont (Kolozsvár tartományt) jelölte meg, összetévesztvén a Torda közelében fekvő *Micești*-tel, holott ennek *Mikes* a magyar neve.

A térkép Bartók Béla *A magyar népdal* I. függelékének 1. és 2. táblázata (lásd Bartók Béla *Összegyűjtött írásai* I. Közlendje: Szöllősy András, Budapest, 1967) alapján készült — egyetlen kiegészítéssel (Székelyhodos).

(30%) s ebből 20 székelyföldi (Kibédet, Székelyhodost is számítva — 25, illetve 83%). Bartók 2721 magyar gyűjtése közül 677 erdélyi (24%), ebből 573 székely (21, illetve 84%, az addigi székely gyűjtéseknek 33%-a). Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt sem, hogy Vikár Béla, Molnár Antal, majd később Domokos Pál Péter, valamint Veress Sándor és Balla Péter fonográfhangereinek jelentős részét (hatalmas anyagot!) szintén Bartók jegyezte le kifogyhatatlan türelemmel, rengeteg időt áldozván rá, de mindvégig elhárítván magától a gyűjtés „tulajdonjogát“. Ezzel kapcsolatban nagyon jellemző az, amit Domokos Pál Péternek mondott: „Természetes, hogy az az ön anyaga, ki messze tájakról, nagy fáradozással és áldozattal gyűjtötte őket, értékes szolgálatot téve a magyar népzene gyűjtés ügyének. Könyvében a lejegyző nevének megemlítésével, tisztázva az olvasható dallam születésének minden körülményét, hiteles történetét, minden tudományos követelménynek eleget tett. Sohasem tekinteném a más által gyűjtött, általam lejegyzett dallamot sajátomnak.“ Az, hogy Domokos Pál Péterrel megkezdődött a csángó népzene gyűjtése is, nem kis mértékben éppen Bartóknak köszönhető.

A székely népzene kutatását — Kodályhoz hasonlóan, ki 1914 áprilisában járt a bukovinai székelyeknél — Bartók ki akarta terjeszteni a moldvai csángókra. Közvetlenül a nyárádmenti gyűjtőútja után, 1914. május 20-án írja Bukarestbe Ion Bianunak: „Ebben az évben végre megvalósíthatom régi tervemet: egy moldvai utazást, melynek célja az lenne, hogy tanulmányozzam a csángók, valamint a románok népzenejét...“ Ehhez kér ajánlólevelet a Román Akadémiától, „mert enélkül nem lehet ott semmihez sem fogni“, s mellékeli is a kérvényét (*Bartók-breviárium*, 150). Terve ugyan nem valósult meg, de azt, hogy róla sose mondott le, igazolják — a többi között — egy jó évtizeddel később Domokos Pál Péterhez intézett szavai: „Még a moldvai magyaroknál nem voltam. Oda el szeretnék menni! Az út a Székelyföldön át vezet.“

Ezt a csodálatosan termékeny népzene gyűjtői korszakot az első világháború kettébe törte (1914-ben Bartók még csak 33 éves volt). Hangverseny-körútjain kívül az erdélyi népzene, így a székely népzene helyszíni gyűjtésének folytatására sosem került sor.

A székely téma Bartók művészetében kétségtelenül nem annyira szembeszökő, mint a Kodályéban (*Székely fonó*, *Marosszéki táncok*, *Kádár Kata*; *Molnár Anna*, *Székely keserves*, *Kit kéne elvenni?* — s még Petőfitől is: *A székelyekhez*), de nagyfokú érzéketlenség és tájékozatlanság lenne csak néhány kisebb formátumú művére, népdalfeldolgozására korlátozni (*Három csikmegyei népdal zongorára*, 1907; a *Nyolc magyar népdal — énekhangra és zongorára*, 1907—1917 — és a *Tizenöt magyar parasztdal — zongorára*, 1914—1917 székely népdalai; *Székely lassú*, *Székely friss*, 1929; *Székely dalok*, férfikar, 1932, satöbbi). Mert bonyolultabb műveiben is jelen van, végigkísérte egész alkotó tevékenységét. Arra, hogy milyen állhatatosan, ezúttal a székely népköltészetből is idéznék egy kevésbé közismert példát. Bartók 1933-ban, egy barátjának írt levelében azzal indokolja az 1930-ban elkészült *Cantata profana* kiadásának és előadásának elhalasztását, hogy még két „hasonló terjedelmű dolgot“ tervezett hozzá. A finnugor mitológiával rokon román

„kilenc csodaszarvas“-monda szövegén alapuló (de aminek tematikus anyaga — amint Octavian Beunak írta — saját szerzemény, nem is utánzata a román népzene) befejezett részt ugyanis — a terv szerint — magyar és szlovák népköltési szövegen alapuló további két rész követte volna, mintegy jelképezvén a dunavölgyi népek testvériségét. Bartók terve ugyan nem valósult meg, de hogy milyen élenken foglalkoztatta, mutatja a fennmaradt magyar szövegvázlat. Ez viszont azt bizonyítja, hogy a magyar szövegre tervezett részt székely ihletésű költés képviselte volna. A vázlat és az általa 1907-ben Gyergyócsomafalván gyűjtött székely szöveg (és részben más székely anyag) között az összefüggést nem nehéz felismerni. Íme néhány rész belőlük:

A virágok vetélkedése

Szövegvázlat

<p>1. A búzamezőbe
Háromféle virág,
A legelső virág,
A szép búzavirág.</p> <p>2. A második virág
A szép szőlevirág,
A harmadik virág
A szép székfűvirág.</p> <p>3. Így szóla hozzája
A szép búzavirág:
„Szébb vagyok s jobb vagyok
Annyival náladnál,</p> | <p>Vetekedik vala háromféle világ,
Háromféle világ, „ ország.
Az egyiknek neve: napkelet országa,
Másodiknak neve: napnyugat országa,
Harmadiknak neve: fényes dél országa.
Meg is megszólala elsőféle ország,
Elsőféle ország, napkelet országa:
— Szébb vagyok, jobb vagyok annyival náladnál,
Jobban szeret engem még a fényes nap is,</p> <p>Szóval felfelele második szép ország</p> <p>(Bartók-breviárium, 258—259)</p> |
|---|---|

(Bartók—Kodály: *Népdalok*, 65)

Mi több, a „székely“ témát már-már összeforrasztották személyével. Jellemző erre egy kis epizód épp „a bartóki idill klasszikus szimbólumá“-val (Járdányi Pál) kapcsolatban. Maga Bartók meséli, hogy a Népszövetség művészeti és irodalmi bizottságának genfi tanácskozásán a hivatalos vacsora után „engem befogtak zongorázni az obligát Este a Székelyeknél, Medvetáncot; előbbit egyenesen Oprescu kívánságára, aki ezt hallotta tőlem — Kolozsvárt, mikor ott volt egyetemi tanár“ (Levél édesanyjának; Mondsee, 1931. *Bartók-breviárium*, 265).

Bartók művészete és a népzene kapcsolatának pontos felméréseivel azonban még adós a zenetudomány. Nemhogy a tájjellegű hatás, de még általában a népzene konkrét hatása sincs tüzetesen felmérve. Néhány jelentős rövidebb írás (ezek között is a legfontosabb a Szabolcsi Bencéé: *Bartók és a népzene*) sok elvi és általános kérdést tisztáz. Vargyas Lajos „a népdalszerű, népdalszabású kis Bartók-darabokkal“ foglalkozott alaposabban. Lendvai Ernő rendkívül finom műelemzése is érintenek népzenei vonatkozásokat. Jelentős törlésztés Kárpáti János kutatásai (*Bartók vonós-négyesei*, 1967. — főként *A népzene hatása* című fejezet; *Népzene és tizenkétfokúság Bartók zenéjében* [modalitás—polimodalitás]. *Magyar Zene*, 1969. 1), a tőle kimutatott konkrét hatások közül igen fontosak a székelyek. A sokrétű kérdésben s a tennivalók megfogalmazásában Járdányi Pál hatolt a legmélyebbre (*A népzene Bartók művészetében. Muzsika*,

1966. 2.), több konkrét hatásra is kitérve. Az egyikhez (a *Fából faragott királyfi* egyik témája) rögvést hozzá is fűzhetjük: szintén székely (Kisgörgényben gyűjtötte).

Valóban „itt lenne az ideje ezek teljes számbavételének, csoportosításának, elemzésének, népdaltípusokkal való összevetésének. Mennyi belőlük magyar típus...? S a magyaron belül mennyi a régi stílusú, mennyi az új és mennyi az egyéb?“ (Járdányi) A legáltalánosabb kiindulópontokat maga Bartók kínálja: „Mind e parasztzene tanulmányozása azért volt számomra oly döntő fontosságú, mert lehetővé tette a felszabadulást az eddigi dūr- és moll-rendszerek egyeduralkodó alól. Ugyanis a gyűjtött dallamkincsnek túlnyomó, s éppen értékesebb része a régi templomi hangnemeken, illetőleg ógörög, sőt még primitívebb (név szerint pentatonikus) hangnemeken épült, azonkívül tele van a legszabadabb és legváltozatosabb ritmusképletekkel és ütemváltozásokkal, mind a rubato-féle, mind pedig a tempo-giusto előadásban. Ilyen módon bebizonyult, hogy a régi s műzenénkben már nem is használatos hangsorok mit sem veszítettek életképességükből... A diatonikus hangsornak ily módon való felhasználása a megmerevült dūr-moll-skálától való szabaduláshoz vezetett...“ (Bartók: *Összegyűjtött írásai*, 813). „Az ötfokúság mint frazeológia, mint zenei gondolkodás átítatja Bartók egész művészetét“, de „erős hangot kap Bartók zenéjében a *modális* hangnemek frazeológiája is. Hogy melyik hangnemtípust honnan vette és milyen arányban alkalmazta: csak az elkövetkező kutatások fogják kideríteni“ (Járdányi). Ami a pentatóniát illeti, a döntő hatás vitathatatlanul a székely. A modális hangsorokkal kapcsolatban már nem nyilatkozhatnánk ilyen magabiztosan. A *Népdalok* 150 erdélyi (székely) dallama közül például az ötfokúak mellett feltűnően sok a dūr-hangsorú: kb. egynegyede (viszonylag a fríg vagy fríg-zárlatú is sok: kb. 12%), s így a dūr jelentkezését szintén székely hatásnak minősíthetnők. Igen ám, de Bartók példatára is tele van dūr-dallamokkal (az A osztálynak kb. egyharmada), de ezek többsége már nem székely.

A „megszűrt“ és „transzponált“ népi hatás (zenei anyanyelv), a népdal-népballadaszerű szerkezeti megoldások, formák (*A kékszakállú herceg vára*), a népdalszerű elemek, Bartók népzenei ritmusszótárának pontos felmérése a tempo giustóktól a parlando-rubatókig — mindmegannyi feladat. „Százszor hangoztatott tény, hogy a kelet-európai ritmika (Bartók) művészetének egyik legszembetűnőbb vonása. De senki sem akadt, aki összeállította volna Bartók népzenei ritmusszótárát, aki csoportosította, rangsorolta volna a szavakat, pontosan meghatározta volna eredetüket.“

A konkrét összefüggések filológiai alaposságú és aprólékosságú felmérése el kell hogy vezessen a tájjellegű hatások tisztázásához is. (Olyan kutatásokra gondolok, mint az Olsvai Imréé: *Dunántúli sajtáságok Bartók műveiben*.) Az analízis természetesen nem öncél — előfeltétele egy újabb, magasabb szintézisnek, mint Járdányi mondta: „Nem egyszerű lexikográfiai gyűjteményre gondolok, hanem az egyes szavak életének vizsgálatára is: mi a szerepük, arányuk, fontosságuk Bartók nyelvében, hogyan kapcsolódnak egymáshoz és más, nem-népzenei szavakhoz, miképpen válnak mondatokká és *milyen* mondatokká, egyszóval: hogyan vesznek részt stílusának, művészete szellemi arculatának kialakításában.“